

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ

ԿԱՐԼ ՌՈԹ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արեւելքի հայոց իր գրութիւններով ծանօթ գիտնականը Dr. Karl Roth գնահատական մը նուիրած է Ստրազիգովսկի գործին եւ Հայկական Ճարտարապետութեան՝ ի թերթին Byz. Z. 1924, 392 յլ.։ Հայ գեղարուեստն ասով կը ստանայ նոր պաշտպան մը, որուն կարծիքը ծանրակշիռ է, որովհետեւ հմուտ պատմագրի մը կը պատկանի եւ կու գայ այն քաղաքէն (Բերլին), որ Հայկ. Ճարտարապետութեան առաջին եւ մեծագոյն թշնամիները կը պատուարէ։

Ռոթ ազատագրեմ կը խոստովանի, որ անխոնջ խուզարկութիւններու շնորհիւ արդի մարդկութիւնը ստիպուած է ճանչնալ իր կախում ունենալը Հին դարերէ այնպիսի կէտերու մէջ, ուր ինք զինքը սիգորէն վարպետ եւ հոգեւոր հայրեր կը կարծէր։ Հարկաւ դժուար է սիրայօժար գլուխ ծուր հետազոտութեան այն արդիւններուն առաջին, որոնք կը հակառակին ընտանի դարձած տեսութիւններու։ Եւրոպացի խուզարկուներ ու մասնագէտներ յաճախ անձուկ հորիզոն մը ունին իրենց առջեւ։ Սակայն այդ հորիզոնը անպատճառ ընդլայնել կը պահանջեն իրողութիւնները՝ թէ պատմական, թէ քաղաքակրթական եւ թէ գեղարուեստական տեսակէտէ։ Ընդլայնումի պէտքն ամենէն աւելի «գգացի, երբ կ'աշխատէի Հայոց Պատմութեան վրայ։ Զգացի միշտ սաստկացող ուժգնութեամբ, որ մեր պատմագրութեան եւ մասնաւորապէս գեղարուեստի պատմութեան սահմանները ինչ ինչ կէտերու մէջ շատ անձուկ էին։»

Արեւմուտք Արեւելքէ շատ աւելի բան փոխ առած է, քան որ սովոր էինք ցայժմ ընդունիլ։ Ստրազիգովսկի անժխտելի արդիւնքով՝ դէպի Արեւելք տանող ուղիները ըյս հանուած են փլատակներու տակէն։ Այդ ուղիներու վրայ հարկ էր ընթանալ յամառ յարատեւութեամբ առանց վախնալու յայտնուող ճշմարտութիւններէ, որոնք հին կարծիքներ վերիվայր պիտի չըջէին։ Ստրազիգովսկի ինքը եղաւ առաջին հետեւական հետախոյզը։ Իր գլուխ գործոցն է «Հայկական Ճարտարապետութիւնը» պատկա-

ռելի երկը, որ Շնաագէէ ի վեր տիրող հիմնական վարդապետութիւններ կը տապալէ։ Մինչեւ հիմայ Հռոմ կը համարուէր՝ Արեւմուտքի գեղարուեստին ծնողը, իսկ Բիւզանդիոն՝ Արեւելքի։ Բայց այժմ գիտենք, որ Հայերը եղած են Արեւելեան արուեստի մը միշնորհողները, արուեստի մը՝ որ ծլեցաւ ծաղկեցաւ նաեւ յԱրեւմուտս՝ Բրունելլեսքիի, Ալբերտիի, Լէոնարդոյի եւ Բրամանդէի ստեղծագործութիւններուն մէջ։

Հայը եւ ամէն բան, ինչ որ հայկական է, Եւրոպացիներուն մինչեւ այսօր բոլորովին անծանօթ մնացած է։ Հայը անոնց մօտ քանի մը, եւ այն շատ սակաւ թիւ գիտնականներու գրասենեակներուն մէջ կ'ապրի։ Ընդհանրապէս կը նկատուէր նա իբր բարբարոս մը, որ գեղարուեստի մէջ եւ ոչ իսկ լսելի ըլլալու արժանի է։ Եթէ իրենց երկրին մէջ գտնուէր գեղեցիկ բան մը, իսկոյն կը հռչակուէր Հռոմէական կամ Բիւզանդական արդիւնք։ Իսկ թէ Հայերը իրապէս ինքնակաց ժողովուրդ մըն են ազգային ինքնուրոյն տիրով մը, որ ոչ մէկ ուղղութեամբ այնքան մնացած կերպով ինքզինքը կ'արտայայտէ՝ ինչպէս գեղարուեստի մէջ, այդ մասին քննութիւն կատարելու ոչ զք պէտք կը զգար։ Եւ սակայն ամբողջ Հայկական գեղարուեստը կրնայ հասկցուիլ միայն ազգային նկարագրին, եւ սա՝ երկրին որպիսութեան, Հայոց ազգագրական խառնուրդին ու պատմութեան օգնութեամբ։ Այս հարցերն ուղիղ դատելու համար հարկ էր ուսումնասիրել։ Զայդ ըրած է Ստրազիգովսկի։ Նա երեւան հանած է հիւսիսային եւ արեւելեան, հարաւային եւ արեւմտեան զանազան ազգեցութիւնները եւ ասով՝ հայ գեղարուեստը հասկնալու հիմը դրած։ Հակառակ միջազետային — ասորական, եւ հելլեն-բիւզանդական ազգեցութեանց՝ Հայերը ունէին հին, ծագումով Միջին Ասիայի պատկանող գեղարուեստ մը, որուն՝ սկզբէն արդէն՝ ենթարկուեցաւ նաեւ Հայերու եկեղեցական ճարտարապետութիւնը։

Սակայն հայ արուեստը հասկնալու համար անհրաժեշտ է պայծառ գաղափար ունենալ Հայ ժողովուրդի ազգագրական աղբիւսի մասին։

Հայերը ազգագրորէն միասնական ժողովուրդ մը չեն։ Թրակեան-փրիւգեան Հայերը Հայաստան մտնելով կը խառնուէին անյրէնածին եւ նորամուտ արեւելեան արիական մարական, պարսիկ ու պարթեւ տարրերու հետ գլխաւորաբար Հայաստանի հիւսիսային կողմ։ Արաբսէ հոգեւոր եւ մերձաւոր գաւառներու մէջ

եւ կամ գմբեթ ու տակառ զերար կը փոխանակէին: Հայերը իրենց խորշաշէնքով գտան եղանակը նաեւ մեծ միջոցներ գմբեթակապելու: Ուստի գմբեթաշէնքը Բիւզանդիոնի նուէրը չէ — հոն Զ. դարուն կը գտնենք գմբեթաշէնք — այլ Հայաստանի:

Սորչիգովսկիի հետազոտութեան ուղիղ ճամբան ցուցուցած է: Սակայն տակաւին ճամբուն սկիզբն ենք: Շատ մը հարցերու լուսաբանութեան համար հարկ է ճանչնալ քրիստոնէութիւնը կանխող ճարտարապետութիւնը հայ հողի վրայ, ինչպէս նաեւ հիւսիս-արեւելեան երանի ճարտարապետութիւնը: Առ այս՝ նախափորձեր անգամ կը պակսին: «Երանի թէ Սորչիգովսկիի կեանքի աշխատութիւնը վերջապէս գտնէր ամէն կողմանէ այն ընդունելութիւնը, որուն լիով արժանի է. երանի թէ գեղարուեստագէտ շրջաններ հասկնային, որ Սորչիգովսկիի մատնանշած ճամբով միայն կարելի է ճշմարտութեան հասնիլ: Հայ պատմութեամբ զբաղողը ինք զինք երախտապարտ կը զգայ Վիեննայի անխոնջ վաստակաւորին հանդէպ եւ խոր համոզումով կ'ընդգրկէ անոր տեսութիւնները»:

Հ. ՄԱՀԱՆ ԿՈՐԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍՆՅԵԹ-ՆՈՎԱԾԻ ՄԸՍԻՆ

Խօսելով Սայաթ-Նուվայի երգերի միակ ձեռագրի մասին, հրատարակիչ Գ. Հախվերդեանն ասում է. «Թուրքուրէն խաղերուց յետոյ գալիս են հայերէն ասածներն: Սրանք գիտի էլ գրած են վրաց բաւական վարժ նօսրգրով: Գրածն դժար կարդալու է. շատ բառերում պակասում են բաղաձայն, երբեմն ձայնաւոր տառերն. կէտադրութիւնն էլ մի հարցնէք»¹:

¹ Սայաթ-Նուվա, լուս գրած աշխատասիրութիւնով Գեորգի Եւսեբիոսեան, Մոսկւա, ի տղ. վ. լադիմիրայ Գոտիե, 1852, էջ ԺԳ-ԺԳ:

Այնուհետեւ խօսելով իր հրատարակութեան հանգամանքների մասին, նա ասում է, թէ մտադիր էր ամէն խաղի տակ ցոյց տալ Թիֆլիսի բարբառի «հասարակ յատկութիւններն», բայց յետոյ «բովանդակեցի, ասում է. առանձին բացատրութեանում՝ լսելով խրատուն սիրելի եւ յարգոյ բարեկամիս՝ Գիտնական Ս. Կրտչի Էմին, որն իմ աւելի սիրու ինքնայօժար վիզ առաւ էս խաղերու Մոսկւա քաղաքում տպելու վրայ տեսչութիւն ունենալն»¹:

Նկարագրելով Սայաթ-Նուվայի երգերի ձեռագրի վիճակը, հրատարակիչն ասում է. «Դաւթարն ունի 73 քառածալ թերթ. առաջից միջից ու վերջից պակասում են շատ թերթեր: Շատ բանեցնելուց ու ժամանակից թղթերու ամենեւին եղոտած ու ծխոտած են»² եւ խօսելով այն մասին, թէ ինչ կարգով են երգերն իրար յաջորդում, Գ. Հախվերդեանն ասում է. «Երեք պատուած, գլտած, մաշած թերթերու վրա՝ գրած են խաղերն ԽԲ, ԽԶ, Գ, Ը, ԼԹ, ԽԶ»³, Նոյն գրգի մէջ ԽԶ երգի տակ հրատարակիչն այսպիսի ծածօթութիւն է գրել. «Թերթն» որոյ վրայ գրած էր էս խաղն՝ պատուած էր եւ շատ տեղ էլ իսկի չէին ջնկում բառերն»⁴:

Այս քաղաքներից հետեւում է որ.

1. Սայաթ-Նուվայի երգերի ձեռագիրը լաւ չէ պահուած, հայերէն երգերից վեցը գրուած են «պատուած, գլտած, մաշած թերթերի վրայ» (հայերէն երգերի թիւը 46 է):

2. Հայերէն երգերը գրուած են վրացերէն տառերով եւ «շատ բառերում պակասում են ձայնաւոր եւ բաղաձայն գրեր»:

3. Գ. Հախվերդեանը չէ որ սրբագրել է իր հրատարակութիւնը, այլ մի ուրիշը — Մ. Կրտչի Էմին:

4. Ձեռագրի մէջ կիտադրութիւնը չափազանց վատ է եղած. «կէտադրութիւնն էլ մի հարցնէք», ասում է հրատարակիչը:

Այս դիտողութիւնները հաշուի առնելով գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Սայաթ-Նուվայի երգերը հրատարակելու համար հրատարակիչը չի գոհացել ձեռագրի պարզ արտագրութեամբ, այլ ստիպուած է եղել բնագիր կազմելու. նախ՝ գրագարծելով վրացերէն տա-

¹ Նոյն տեղում, էջ ԺԶ:

² Տես էջ ԺԳ:

³ Տես էջ ԺԳ. Պէտք է կարծել, որ ԽԲ-ից յետոյ եկող ԽԶ ն տառաւորաւ է, քանի որ Նոյն համարին հանդիպում ենք եւ նախադասութեան վերջում:

⁴ Տես էջ 172: